

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 32 (2008)

Με τη σκέψη στο έργο του Πουλαντζά : για την ανάγκη ανασυγκρότησης μιας θεωρίας του καπιταλιστικού κράτους

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

doi: [10.12681/hpsa.14463](https://doi.org/10.12681/hpsa.14463)

Copyright © 2017, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσουκαλάς Κ. (2017). Με τη σκέψη στο έργο του Πουλαντζά : για την ανάγκη ανασυγκρότησης μιας θεωρίας του καπιταλιστικού κράτους. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 32, 7-24.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14463>

ΜΕ ΤΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ.
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΜΙΑΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ*

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς**

Ο Πουλαντζάς δεν είναι ο καθαρός θεωρητικός αποκομμένος από την καθημερινή πολιτική, ο δογματικός μελετητής δήθεν αδήριτων ιστορικών νόμων ή ο προσαρμοστικός πολιτικός αναλυτής. Αντιδρώντας σε διαδοσμένες εργαλειακές αντιλήψεις της εποχής του, επεξεργάστηκε την ιδέα της σχετικής αυτονομίας του αστικού κράτους, του οποίου η σχέση με τις εκάστοτε κοινωνικές δομές δεν είναι παγιωμένη και εκ των προτέρων δεδομένη. Το κράτος συνιστά σύστημα κινούμενων σχέσεων στο επίκεντρο της κοινωνικής εξουσίας και των κοινωνικών μεταβολών. Αποτόντας φόρο τιμής στη μνήμη του Πουλαντζά, το άρθρο καταδεικνύει την επικαιρότητα της θεωρίας του για μια εκ νέου ανάλυση του ρόλου και των μορφών της πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο και τα δεδομένα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.

1

Οι συζητήσεις πάνω σε πολιτικές ιδέες, συχνά εμπλέκονται σε μια κρυμμένη αμφισβησία: το ζήτημα της ιστορικής βαρύτητας αυτών των ιδεών τείνει να συνδέεται με το ζήτημα της επικαιρότητάς τους. Όμως, όποια μέθοδο ή προσέγγιση και αν υιοθετήσει κανείς, τα ζητήματα που αφορούν την πιθανή ερ-

* Το κείμενο αυτό στηρίζεται σε εισήγηση σε ημερίδα που οργανώθηκε τον Σεπτέμβριο του 2008 στο University of Manchester με ευκαιρία τη συμπλήρωση 40 ετών από τη δημοσίευση του πρώτου σημαντικού έργου του Νίκου Πουλαντζά, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*. Θυμίζω πως το βιβλίο αυτό μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Κώστα Φιλίνη και δημοσιεύτηκε από τις εκδόσεις «Θεμέλιο» το 1975. Θέλω να ευχαριστήσω θερμότητα τον Άκη Μπράτον, τον Bob Jessop και τη Mabel Thwaites Rey για τις παρατηρήσεις τους, τον Τάκη Καφετζή που συνέβαλε αποφασιστικά στην αποκρυστάλλωση των συλλογισμών και τον Παναγή Παναγιωτόπουλο που ανέλαβε τη μετάφραση.

** Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

μηνεία και «πραγματική σημασία» των κειμένων ή την «πραγματική συνεισφορά» των συγγραφέων τους στην «ιστορία των ιδεών», είναι τελείως διαφορετικά από τα ζητήματα που αφορούν το πόσο καίρια είναι η σημερινή τους εμβέλεια. Και υπ' αυτή την έννοια, οι οπτικές εγκλωβίζονται σε αυτή την αφετηριακή αμφιλογία. Παρά, όμως, την προειδοποίηση του Χέγκελ ότι, «το μοναδικό συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από τη μελέτη της ιστορίας είναι πως δεν μπορεί να εξαχθεί κανένα συμπέρασμα από τη μελέτη της ιστορίας», πιστεύω πως δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε την πορεία της πολιτικής σκέψης αλλιώς παρά υπό το πρίσμα των συγκαρινών μας πολιτικών αναζητήσεων και προβλημάτων.

Μελετώντας το έργο και τις ιδέες του Πουλαντζά, διαπιστώνουμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια υποδειγματική εκδοχή αυτής της αμφισημίας. Από τη μια, είναι *πολύ νωρίς* να ξαποστέλνεται το έργο του σε μια αντικειμενικά «παρασκευασμένη» ιστορία των ιδεών. Από την άλλη όμως, σήμερα, είναι επίσης *πολύ αργά* να τον θεωρήσουμε ως έναν διανοούμενο που συμμετέχει άμεσα στη θεωρητική και πολιτική επικαιρότητα. Τουλάχιστον για εκείνους που ακόμη τον σκέφτονται σαν ένα παλλόμενο ζωντανό πρόσωπο, το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ βιωμένου και ιστορικού χρόνου παραμένει αδυσώπητα ανοικτό. *Η μνήμη του Πουλαντζά είναι ζωντανή, όμως ο κόσμος που προσπάθησε ακούραστα να ερμηνεύσει και να αλλάξει, δεν υπάρχει πια.*

Ούτως ή άλλως, αυτό το αφετηριακό σχίσμα δημιουργεί σύγχυση. Στην περίπτωση όμως του Πουλαντζά είναι διπλά αποπροσανατολιστικό. Πράγματι, όλο το έργο του, όλη η σκέψη του και η πολιτική του στράτευση ήσαν πλήρως ενταγμένες στη μεταβαλλόμενη κοινωνική και πολιτική συγκυρία. Όχι μόνον κουβαλούσε την εποχή του, αλλά εμπνεόταν απ' αυτήν. Στα χνάρια του Μαρξ και του Λένιν, επιλέγει να είναι και στοχαστής και ακτιβιστής. Παρόλο που μερικές φορές τον είχαν κριτικάρει ως υπερβολικά θεωρητικό στις προσεγγίσεις του, δεν υπήρξε ποτέ ένας «καθαρός» και αφηρημένος θεωρητικός. Εστίαζε τις παρεμβάσεις του στις κοινωνικές δυνάμεις που κινούν την ιστορία, στη δυναμική της κοινωνικής πραγματικότητας με τις συχνά ειρωνικές της μεταστροφές, τροπισμούς και ανατροπές.

Από αυτή την άποψη, πιστεύω πως θα ήταν λάθος να τον θεωρούμε ως έναν αυθεντικό οπαδό της αλτουσεριανής σχολής. Πράγματι, ακόμη και στο πρώτο σημαντικό έργο του, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, παρά τις «αντι-ιστορικιστικές» του προτροπές και την υιοθέτηση της θεωρητικής γλώσσας που είχε εισαχθεί στη rue d'Ulm, ο Πουλαντζάς αντλούσε την έμπνευσή του και θεμελιώνει τους συλλογισμούς του πάνω σε συγκεκριμένα ι-

στορικά παραδείγματα. Επέμενε να πραγματεύεται όλα τα ιστορικά φαινόμενα μέσα στη δυναμική τους εκδίπλωση σε «*φάσεις*» και «*στάδια*». Και μάλιστα, αυτά τα στάδια δεν τα θεώρησε ποτέ ως προδιατεταγμένα από κάποια εγγενή και αναλλοίωτη ιστορική λογική. Δεν είναι τυχαίο ότι απέρριψε ρητά όλες τις εκδοχές της ενγκελσιανής «θεωρίας των σταδίων». Από τα πρώτα του βήματα, δείχνει να λειτουργεί με βάση την πεποίθηση ότι οι απρόβλεπτες – αλλά πάντοτε εξηγήσιμες – συγκυρίες και τυχαιότητες διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την πορεία των γεγονότων, ακόμη και σε πείσμα των μακρόχρονων και εκλογικεύσιμων δομικών τάσεων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι θεωρητικές επεξεργασίες του Πουλαντζά είναι στενά συνδεδεμένες μια μία συνεχή, και μερικές φορές ψυχαναγκαστική, «περιοδολόγηση». Η βαριά σκιά της «επικαιρότητας» είναι πάντοτε καθοριστική στη συλλογιστική του. Κι αν αυτό εξηγείται με τους όρους μιας «συγκυρίας» την οποία ορίζει σύμφωνα με την αλτουσεριανή παράδοση, αυτή η συγκυρία διαλύεται πάντοτε μέσα σε μια κινούμενη επικαιρότητα που αντιστέκεται σε οποιαδήποτε προκαθορισμένη εννοιολογία. Πράγματι, ο Πουλαντζάς δείχνει να οδηγείται από ένα σταθερό μέλημα: να «καθιλιώσει» αυτό που αναφέρει ως συγκεκριμένες ιστορικές ιδιαιτερότητες της εκάστοτε «*παρούσας φάσης*» των ασταθών και ρευστών κοινωνικών δομών και πρακτικών. Και είναι ακριβώς μέσα από αυτό το πρίσμα που προχώρησε τις διερευνήσεις του σε πολλά δημιουργικά πεδία, με επίκεντρο κυρίως αυτή την απολύτως πρωτότυπη θεωρία του για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού κράτους – μια θεωρία την οποία κυριολεκτικά εφύρε εκ νέου μετά από μια μακρά περίοδο πλήρους εγκατάλειψής της.

Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, ασχολήθηκε διαδοχικά με τις μεταβαλλόμενες μορφές των καθεστώτων έκτακτης ανάγκης, τις ιστορικές αιτίες της εμφάνισης, εδραίωσης και κατάρρευσής τους, με τις αλλαγές στις μορφές του πολιτικού αυταρχισμού και στις μορφές της ταξικής πάλης. Και το ίδιο ισχύει με την ανάλυσή του για τη στρατηγική συνάφεια του αγώνα για τον σοσιαλισμό με εκείνον για τη δημοκρατία.

Πράγματι, αν η ανάλυση των ορών μετάβασης στον σοσιαλισμό θεωρείται από τον Πουλαντζά ως μία άμεση προτεραιότητα, η ανάλυση αυτή δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί αλλιώς παρά ως *συνδεδεμένη με το εκάστοτε πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο*. Κίνητρό του δεν είναι τόσο το να αναδιατυπώσει αφηρημένα το σοσιαλιστικό ιδεώδες, όσο το να αντιμετωπίσει την απογοητευτική ιστορική εμπειρία μιας αποπροσανατολισμένης Αριστεράς. Και αν η Αριστερά στοχεύει στην αλλαγή των μορφών της κοινωνικής εξουσίας, το

ζήτημα του κράτους είναι προφανώς απaráκαμπτο. Με αυτήν την έννοια λοιπόν, το κράτος δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να θεωρηθεί ως ένα «πράγμα» για χρήση ή ακόμη για θεωρητικοποίηση. Για τον Πουλαντζά, το κράτος είναι ένα σύστημα κινούμενων σχέσεων που βρίσκεται στο επίκεντρο της κοινωνικής εξουσίας, άρα και οποιασδήποτε ριζικής κοινωνικής μεταβολής.

Αυτός είναι και ο λόγος που οι σοσιαλιστικές στρατηγικές πρέπει να επαναπροσδιοριστούν μέσα από μία σαφή και ρητή αντιδιαστολή και αντιπαράθεσή τους με όλα τα τότε κυρίαρχα μοντέλα σοσιαλιστικής στρατηγικής. Και για τον ίδιο λόγο πρέπει να απορριφθούν στο σύνολό τους και ο σοβιετικός αυταρχισμός και ο σοσιαλδημοκρατικός ρεφορμισμός που εις πείσμα του χάους που τους χωρίζει, φαίνονται εν τούτοις να έχουν κάτι το κοινό. Και οι δύο συμμερίζονται μια *εργαλειακή* αντίληψη για το κράτος, γεγονός που έχει σαν συνέπεια να υποτιμούν τις μεταβολές στις ιστορικές λειτουργίες του και τον ακατάλυτα κεντρικό ρόλο του στη διαμόρφωση της κινούμενης ιστορικής συγκυρίας. Έτσι, για τον Πουλαντζά, το αίτημα της κοινωνικής ανατροπής και μεταβολής δεν αντιμετωπίζεται ως ένα αφηρημένο ζήτημα, αλλά ως μια ανοιχτή, απρόβλεπτη και αβέβαιης έκβασης ιστορική διαδικασία. Η επανάσταση δεν ορίζεται ούτε ως τέλος μιας εποχής ούτε ως αρχή μιας άλλης, δεν είναι ούτε μια βολонταριστική τελική ανατροπή ούτε μια μοναδική στιγμή απόλυτης ρήξης με το παρελθόν. Είναι μια αέναη διαδικασία και μια στρατευμένη δέσμευση χωρίς προδιαγεγραμμένη απόληξη και τέλος. Η συμβολική εμμονή στην ιδέα της κατάληψης των χειμερινών ανακτόρων δεν είναι απλώς αλυσιτελής, αλλά και βαθύτατα αποπροσανατολιστική.

Από αυτή την άποψη, όταν ο Πουλαντζάς θα προσπαθήσει να ορίσει τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να υπάρξει ένας «Τρίτος Δρόμος» για τον σοσιαλισμό, θα βρεθεί σε απόλυτη αντίθεση με όλους τους κυρίαρχους πολιτικούς λόγους. Η ταξική δράση και η πολιτική πράξη δεν αποτελούν ούτε τα μέσα για ένα (ιστορικό) τέλος, ούτε κάποιες απλές προσαρμογές τακτικού χαρακτήρα. Αντίθετα, είναι στενά συνδεδεμένες με τις ανυπέρβλητες αντιφάσεις που μέλει να συνοδεύουν κάθε ριζοσπαστικό εγχείρημα. Γι' αυτό και οι πολιτικές στρατηγικές *είναι υποχρεωμένες* να τις λαμβάνουν πλήρως υπόψη. Η κρατική μηχανή δεν μπορεί απλώς να εμβολιστεί, δεν μπορεί να καταληφθεί εφάπαξ ή να χρησιμοποιηθεί ως έχει μέσα στο πλαίσιο μιας νέας δομής εξουσίας. Ούτε όμως μπορεί να παρακαμφθεί και να αντικατασταθεί από κάτι άλλο. Όπως και ο Λένιν, ο Πουλαντζάς υπογραμμίζει την ανάγκη να προσδιοριστεί μια «διττή στρατηγική». Σε αντίθεση όμως με τον Λένιν, θεωρεί ότι αυτή η διττή στρατηγική δεν είναι απλώς ένα προσωρινό τακτικό «τέχνασμα»

για την εγκαθίδρυση και παγίωση της «τελικής» ταξικής εξουσίας του προλεταριάτου, αλλά ένα πάγιο και δομικό χαρακτηριστικό της ίδιας της επαναστατικής διαδικασίας. Και απ' αυτή την άποψη, ο δρόμος για τον σοσιαλισμό είναι στρωμένος με εγγενώς αντιφατικά στοιχεία που δεν είναι δυνατόν ούτε να ελεγχθούν ούτε όμως να προβλεφτούν εκ των προτέρων. Και αυτός είναι ο λόγος που η ταξική πάλη πρέπει να διεξάγεται την ίδια στιγμή και μέσα και έξω από το κράτος, που η δημοκρατία πρέπει να προσλάβει ταυτοχρόνως άμεσες και έμμεσες μορφές, που οι σοσιαλιστικές τομές είναι αμετάκλητες και συνάμα διαπραγματεύσιμες, που η ιστορία πρέπει να αντιμετωπιστεί ως αντιστρέψιμη και μαζί μη αντιστρέψιμη. Κανείς δεν μπορεί να επιχειρήσει να οικοδομήσει τον σοσιαλισμό χωρίς να διακινδυνεύσει οι αναπόφευκτες εντάσεις μεταξύ επιμέρους «διακυβευμάτων εξουσίας» να οδηγήσουν σε αντίθετα αποτελέσματα. Η επανάσταση είναι στοίχημα όχι μόνο σε ό,τι αφορά την επιτυχία της αλλά και ως προς το ενδεχόμενο των αθέλπτων παρενεργειών της. Το μείζον δίδαγμα των σταλινικών έκτροπων εντοπίζεται στο ότι σε κανέναν δεν μπορεί να επιτραπεί να πιστεύει πως είναι πιο πανούργος από την ιστορία.

Με αυτήν την έννοια, η στρατηγική για τον σοσιαλισμό δεν είναι απλώς ένα ανοιχτό στοίχημα τακτικής, αλλά ένα διαρκές εννοιολογικό/θεωρητικό και πρακτικό διακύβευμα. Εάν ο ρόλος του κράτους στη διαδικασία μετάβασης στον σοσιαλισμό παραμένει εγκλωβισμένος σε αβεβαιότητες και αντιφάσεις, αυτές θα πρέπει να έχουν εξεταστεί εκ των προτέρων με τη μεγαλύτερη δυνατή διαύγεια, αλλά και με την επίγνωση ότι η διαύγεια αυτή δεν είναι ποτέ δυνατόν να είναι πλήρης. Επειδή λοιπόν δεν υπάρχουν «λύσεις» μέσα από έτοιμες συνταγές, η πολιτική θεωρία είναι υποχρεωμένη να επεξεργάζεται το μη επεξεργάσιμο, να συστηματοποιεί το μη συστηματοποιήσιμο, να διανοείται το αδιανόητο και να απαντά στο μη απαντήσιμο. Αυτό είναι το δράμα αλλά και το μεγαλείο της.

Από την άποψη αυτή, η στάση του Πουλαντζά αποτελεί την επιτομή μιας σημαντικής ρήξης σε σχέση με τους περισσότερους από τους προκατόχους του. Μακάρια οχυρωμένοι πίσω από το αλάθητο της «καθαρής»-αφηρημένης θεωρίας τους ή πίσω από τη σοφία μιας εργαλειακής προσαρμοστικότητας στις «αντικειμενικές» απαιτήσεις της περιρρέουσας «πραγματικότητας», τόσο οι σκληρά αμετάπειστοι δογματικοί όσο και οι εφρουρασμένοι πραγματιστικοί οπορτουניστές εξαιρούσαν τον εαυτόν τους από τα επώδυνα και «πολυτελή» μελήματα του Πουλαντζά. Σε απόλυτη αντίθεση με αυτούς τους εύκολους δρόμους, θα βιώσει σταθερά την «έλξη» ή ίσως και τη «μαγεία» αυτής της ελλοχεύουσας «θεωρητικής αγωνίας» για την αποκατάσταση των

διαρρηχθέντων «διαλεκτικών δεσμών» μεταξύ θεωρίας και πράξης. Και είναι ακριβώς ως προς αυτή την άποψη που ο μαρξισμός του ήταν καθарός, απόφιος και ασυμβίβαστος.

Αν μη τι άλλο, λοιπόν, ό,τι όρισε ως «αριστερό ευρωκομμουνισμό», ήταν συνέπεια της δέσμευσής του στις αναπάνττες ειρωνείες του ιστορικού γίγνεσθαι. Το ανοικτό και επώδυνα αγνοημένο ζήτημα της δημοκρατικής μετάβασης στον σοσιαλισμό δεν είναι μια «κλειστή» ουτοπική κατασκευή, αλλά η μόνη εφικτή διαφυγή από το εντεινόμενο στρατηγικό και πολιτικό αδιέξοδο. Οι πολιτικοί σχεδιασμοί δεν εμφανίζονται ως εξιδανικευμένες αφαιρέσεις αλλά ως αναπόφευκτες ιστορικές μάχες με μονίμως ελλοχεύουσες αντιφάσεις. Αυτό ακριβώς είναι που οδήγησε τον Πουλαντζά στο να διαχωρίσει τη θέση του από ορισμένες εκδοχές του λενινισμού. Η σχέση μεταξύ «μέσων» και «σκοπών» και η σύνδεση μακροπρόθεσμης στρατηγικής και τακτικής δεν είναι ένα αφηρημένο-λογικό ζήτημα, αλλά ένα εκάστοτε συγκεκριμένο ιστορικό διακύβευμα. Δεν είναι τυχαίο που η περίφημη φράση του, «ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει», είναι μια ανοικτή, μη προδιαγεγραμμένη απόφαση. Γιατί δεν μπορούμε πραγματικά να γνωρίζουμε κάτω από ποιες συνθήκες και με ποια μορφή μπορεί να δει το φως της μέρας εκείνο που ο Ερνστ Μπλοχ ονόμασε «αυτό-που-δεν-υπάρχει-ακόμη».

2

Με βάση τα όσα αναπτύχθηκαν μέχρι εδώ, το να ξανασκεφτούμε με τους όρους του Πουλαντζά σημαίνει να ξανασκεφτούμε το σημερινό μας κόσμο. Τόσο μάλλον που είναι ένας νέος κόσμος ο οποίος σημαδεύεται από θεμελιώδεις ανατροπές και τομές σε όλα τα επίπεδα. Παραθέτω απλώς εδώ κάποια αναμφισβήτητα δεδομένα.

- Στη *διεθνή σκηνή*, η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.
- Στο επίπεδο των *οικονομικών δομών* η έλευση της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης και η εμφάνιση νέων μορφών κινητικότητας, συσσώρευσης και απο-εδαφικοποίησης του κεφαλαίου.
- Στο *ιδεολογικό επίπεδο*, ο θρίαμβος του νεο-φιλελευθερισμού που συνοδεύεται από εντεινόμενο ατομικισμό και προϊούσα αποπολιτικοποίηση.
- Στο *πολιτικό επίπεδο*, η φθορά των κομμουνιστικών κομμάτων, η παρακμή των εργατικών συνδικάτων, το τέλος του οργανωμένου συναινετικού κορ-

πορατισμού, ο ευνουχισμός της «υπαρκτής σοσιαλδημοκρατίας» και η συνακόλουθη σταθεροποίηση «δικομματικών συστημάτων» που επιλέγουν να υποκλίνονται από κοινού στους παγκοσμιοποιημένους κανόνες της αναπτυξιακής αποτελεσματικότητας και του παραγωγισμού.

- Στο *κοινωνικό επίπεδο*, τέλος, η σταδιακή έκλειψη της αυτονομίας των εθνικών αστικών τάξεων, η επεκτεινόμενη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, το τέλος των σταθερών και δια βίου μορφών εργασίας και η κυρίαρχση της μερικής, ευκαιριακής και εποχικής «απασχόλησης των απασχολήσιμων». Τα φαινόμενα αυτά δεν είναι παρά συμπτώματα της θεαματικής μετατόπισης στις ταξικές ισορροπίες εξουσίας, που έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, την ακραία περιθωριοποίηση σημαντικών μερίδων του πληθυσμού και μια σταθερή αναδιανομή του πλούτου υπέρ του κεφαλαίου. Είναι γεγονός ότι τουλάχιστον στον λεγόμενο αναπτυγμένο κόσμο, το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον των δεκαετιών του 1960 και του 1970 δεν υπάρχει πια.

Δεν υπάρχουν πια πειράματα σαν εκείνα του Αλιέντε, δεν υπάρχουν Λαϊκά Μέτωπα, δεν υπάρχουν μιτερανικά «Κοινά Προγράμματα», ριζοσπαστικά προτάγματα, ουτοπικές προβολές. Και η υπόθεση του ευρωκομμουνισμού φαντάζει σήμερα τόσο απόμακρη και απαρχαιωμένη όσο και ο αναρχοσυνδικαλισμός. Είναι θλιβερό ότι το ζήτημα μιας πιθανής μετάβασης στον σοσιαλισμό δεν υπάρχει καν στη στρατηγική ατζέντα της Αριστεράς. Και ενώ οι σταλινικές επιλογές βυθίστηκαν στην ιστορική λήθη, η σοσιαλδημοκρατία δεν «εξημερώθηκε» απλώς, αλλά μεταμορφώθηκε σε έναν πεπεισμένο (άρα και πειστικό) σύμμαχο του άγριου και ανεξέλεγκτου αγοραίου καπιταλισμού. Όσο για τα κατάλοιπα του ευρωκομμουνισμού, αυτά εκφυλίστηκαν σε ένα κράμα ευρωσκεπτικισμού, ευρωπαϊσμού και ευρωπροσαρμοστικότητας.

3

Παρόλα αυτά, κάποια από τα κείρια προβλήματα του σημερινού κόσμου μοιάζουν ίδια με εκείνα που αντιμετώπισε ο Πουλαντζάς, με σημαντικότερο ανάμεσά τους το ζήτημα του *καπιταλιστικού κράτους* που, για μία ακόμη φορά, φαίνεται να έχει εξαφανιστεί από την ατζέντα. Και το ζήτημα αυτό είναι σημαντικό διότι, παρά τα φαινόμενα, ακόμη κι αν η παγκοσμιοποίηση, η ιδιωτικοποίηση και ο νεο-φιλελευθερισμός έχουν οδηγήσει σε αυτό που συχνά αναφέρεται ως «έκλειψη» του εθνικού κράτους, ο ρόλος της πολιτικής ε-

ξουσίας που ενσωματώνεται στα κράτη εξακολουθεί να είναι αποφασιστικός. Θα πρέπει επομένως να ξαναέρθει άμεσα στο προσκήνιο η ανάλυση του καπιταλιστικού κράτους. Το έκανε μια φορά ο Πουλαντζάς. Θα πρέπει να ξαναγίνει.

Αυτή η δέσμευση, βέβαια, είναι περίπλοκη: αν η τρέχουσα επικαιρότητα πρέπει να εξεταστεί στη συγκεκριμένη ιδιαιτερότητά της, τότε και η ανάλυση του Πουλαντζά πρέπει να συμπληρωθεί με νέα στοιχεία και να εμπλουτιστεί με νέες παραμέτρους. Διότι, ναί μεν θα ήταν λαθεμένο και παραπλανητικό να παραβλέψουμε και να υποτιμήσουμε τις παγιωμένες λειτουργίες των κρατικών μηχανισμών, όμως θα ήταν και βαθιά αποπροσανατολιστικό επίσης να τις προσεγγίσουμε με έναν δι-ιστορικό ιδεαλιστικό τρόπο ή πολύ περισσότερο, επί του προκειμένου, με αναλυτικά σχήματα τα οποία αφορούν καταστάσεις οι οποίες έχουν αλλάξει ριζικά. Αν το κράτος, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, συνίσταται σε μια *«συμπύκνωση των μεταβαλλόμενων σχέσεων εξουσίας»*, τότε αποτελεί εξ ορισμού μια δυναμική ιστορική δομή που δεν μπορεί παρά να κατοπτρίζει πάντα τις *τρέχουσες* μορφές και πρακτικές των *πραγματικών* ταξικών ανταγωνισμών και τις εξελισσόμενες πολιτικές-ιδεολογικές ισορροπίες. Και αυτό συνεπάγεται ότι με την ίδια ακριβώς έννοια που δεν μπορεί να υπάρχει καμία δι-ιστορική θεωρία του κράτους εν γένει, *δεν μπορεί να υπάρχει επίσης μια δι-ιστορική θεωρία του καπιταλιστικού κράτους εν γένει*, παρά μόνον υπό μία απολύτως φορμαλιστική μορφή.

Έτσι, ο Πουλαντζάς δείχνει να έχει προχωρήσει σε μια αρχετυπική σύνθεση του «ιστορικισμού» και του «θεωρητικισμού». Συμφιλιώνοντας το άκαμπτο πλαίσιο ενός προϋπάρχοντος και δεδομένου εννοιολογικού ντετερμινισμού και τη μη προβλέπιμη δυναμική της εκάστοτε συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας, απορρίπτει όλες τις γενικευτικές αναγωγιστικές ερμηνείες του κράτους —όπως, για παράδειγμα, αυτή που περικλείεται στην «pass-partout» έννοια του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» η οποία υπήρξε κυρίαρχη στη μαρξιστική ορθοδοξία των δεκαετιών του 1960 και του 1970. Η ανάπτυξη του κράτους, οι μεταβαλλόμενες μορφές της παρέμβασής του, η ιστορική σημασία της δημοκρατίας —όχι απλώς ως μια αφηρημένη εγγύηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και ως χαρακτηριστική μορφή του πολιτικού—, συνδέονται στενά με τη συνολική εξέλιξη των μεταβαλλόμενων συστημικών ισορροπιών. Και υπ' αυτή την έννοια, οι μορφές των κρατών και των «καθεστώτων», οι δομές και οι λειτουργίες τους, το αντικείμενο και η φύση των αρμοδιοτήτων και προτεραιοτήτων του κράτους και ο προσίδιος ρόλος των μηχανισμών του καθώς και οι ταξικές αντιφάσεις και ανταγωνι-

ομοί που ενσωματώνονται στο σύστημα του κράτους, είναι όλα ιστορικά φαινόμενα που θα πρέπει να συσχετιστούν με τη συνολική εξέλιξη των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Και αυτό ισχύει ιδιαίτερα ως προς το περίφημο ζήτημα της «*σχετικής αυτονομίας του κράτους*» έναντι της οικονομικής ταξικής εξουσίας. Διότι, πράγματι, η αυτονομία *πρέπει* να θεωρηθεί ως «*σχετική*», *επειδή ακριβώς οι μορφές της δεν μπορεί παρά να εξελίσσονται ιστορικά*. Η αυτονομία δεν είναι ούτε ποσότητα ούτε ποιότητα ούτε αφορά στον «βαθμό» αλληλοδιείσδυσης μεταξύ δεδομένων και εγγενώς χωρισμένων και υποστασιοποιημένων «οντοτήτων». Γι' αυτό και δεν μπορεί να περιγραφεί και να «μετρηθεί» αλλιώς παρά μόνο σε αναφορά προς το μεταβαλλόμενο ιστορικό της πλαίσιο. Έτσι, οι χρόνοι και οι τρόποι της σχετικής αυτονομίας του κράτους πρέπει να θεωρηθούν ως εξελισσόμενοι σε συνάρτηση με τη θεμελιακή *ιστορικότητα των σχέσεων μεταξύ ενός φετιχοποιημένου δημοκρατικού κράτους και μιας εξ ίσου φετιχοποιημένης φιλελεύθερης κοινωνίας*, όπως αυτά τα δύο εμφανίστηκαν και αποκρυσταλλώθηκαν στη φιλελεύθερη ιδεολογία και τις θεομικές της πρόνοιες. Το θεμελιακό φιλελεύθερο αξίωμα του διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας, πολιτικής και οικονομίας, δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, προβάλλεται ως μια πάγια και αναπόδραστη θεομική πραγματικότητα. Δεν είναι όμως παρά για μια ιστορικά προσδιορισμένη «πλασματική κατασκευή» που καλείται να λειτουργήσει μέσα σε ένα πεδίο μεταβαλλόμενων σχέσεων και συσχετισμών εξουσίας.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι σχέσεις μεταξύ κράτους και κοινωνίας δεν μπορεί να θεωρηθούν ως σταθερές, διαρκείς ή εκ προοιμίου δεδομένες. Εξελίσσονται πάντοτε σε συνάρτηση με τη μεταβαλλόμενη *συγκυρία*, σε ανταπόκριση προς τις βασικές ανάγκες αναπαραγωγής του συστήματος των καπιταλιστικών σχέσεων. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο προσδιορισμός και η ανάλυση των μορφών αυτής της σχετικής αυτονομίας *δεν είναι ένα εμπειρικό ζήτημα που θα εξεταστεί ως ένα «πράγμα», ή ως ένα γεγονός «καθ' εαυτό*», όπως φαίνεται να πίστευε ο Μίλλιμπαντ. Όπως η «κοινωνία», έτσι και το κράτος *δεν μπορεί να νοηθεί «ως τέτοιο» ή ως ένα «an sich*». Το κράτος μπορεί να προσεγγιστεί μόνον ως μία «αντανάκλαση» βαθιά ριζωμένων κοινωνικών μορφών, που εμφανίζονται στο ευρύτερο πλαίσιο της ανάπτυξης του συστήματος ταξικής κυριαρχίας εννοούμενου ως όλου. Και έτσι ακριβώς μπορεί να αιτιολογηθεί γιατί *κάθε καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός παράγει τη δική του ιδιαίτερη μορφή σχετικής αυτονομίας για τους δικούς του προσίδιους λόγους*.

Έχει επομένως καίρια σημασία να διερευνήσουμε τις εσωτερικές συσχετίσεις μεταξύ των διαφόρων επιπέδων της κοινωνικής δυναμικής. Τα στάδια και οι φάσεις στην ανάπτυξη των μορφών της καπιταλιστικής συσσώρευσης, στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού κράτους και στους τρόπους με τους οποίους το (σχετικά αυτόνομο) κράτος συμβάλλει στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, πρέπει να θεωρηθούν ως συστατικά μέρη της ίδιας ιστορικής διαδικασίας. Γι' αυτό και η «αυτονομία» πρέπει να εννοηθεί μέσα σε μια διάσταση «αμοιβαιότητας» ανάμεσα στις κινούμενες ιστορικές συνιστώσες της. Αν υπάρχει για να υπηρετείται καλύτερα η συνολική αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, τότε είναι εύλογο να υποθεθεί ότι οι μεταβαλλόμενες μορφές και διαδικασίες της κοινωνικής αναπαραγωγής αντιστοιχίζονται προς τις μεταβαλλόμενες λειτουργίες της σχετικής αυτονομίας.

Από την άποψη αυτή, πιστεύω ακράδαντα ότι, προσεγγίζοντας αυτά τα ζητήματα, οι συνεισοφορές του Πουλαντζά εξακολουθούν να έχουν ανεκτίμητη αξία. Θα πρέπει να υπενθυμιστεί ότι, απαντώντας στη ρητορική και άνευ ουσιαστικού νοήματος ερώτηση του Μίλλιμπαντ: «πόσο σχετική είναι η σχετική αυτονομία;», ο Πουλαντζάς επισημαίνει ότι *ο μόνος γενικός και δομικού χαρακτήρα περιορισμός* στη «σχετική αυτονομία» έγκειται στο συνολικό ρόλο του καπιταλιστικού κράτους να εγγυάται, να διαφυλάττει και να προωθεί τα μακροπρόθεσμα πολιτικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Όμως ο Πουλαντζάς ως εκεί και μόνον ήταν προετοιμασμένος να πάει. Το να αναγνωρίζει την ύπαρξη και τη σημασία αυτού του περιορισμού στη «σχετική αυτονομία», δεν είναι παρά μια φορμαλιστική, αφηρημένη και εν πολλοίς ταυτολογική απόφαση: *οι ταξικές κοινωνίες γεννούν ταξική εξουσία*. Και η ταξική εξουσία ασκείται λυσιτελέστερα μέσα και δια της σχετικής αυτονομίας μιας «πολιτικής σφαίρας» που καλείται να λειτουργήσει με τους δικούς της ιδιόνομους εξαγοραίους κανονισμούς.

Μέσα σε αυτόν τον πολύ γενικό προσδιορισμένο περιορισμό, ο βαθμός, η έκταση και οι μεταβαλλόμενες μορφές της σχετικής αυτονομίας του κράτους, μπορεί να εξεταστούν μόνο στη βάση μιας συγκεκριμένης ιστορικής κατάστασης μέσα στη συγκεκριμένη συγκυρία των ταξικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο *δεν μπορεί να υπάρξει καμία γενική και δι-ιστορική αφηρημένη θεωρία της σχετικής αυτονομίας*. Όπως όλα τα ιστορικά φαινόμενα, η συνάρθρωση μεταξύ κράτους και άρχουσας τάξης αναπτύσσεται σε συνάρτηση με τη συγκεκριμένη εξέλιξη και τις μεταβολές των κοινωνικών και ταξικών σχέσεων. Το ζήτημα των «κρατών έκτα-

κτης ανάγκης» όπως και εκείνο της «σχετικής αυτονομίας» πρέπει λοιπόν να εξεταστούν στη στενή τους σύνδεση με τον πρωταρχικό ρόλο των καπιταλιστικών κρατών στη διασφάλιση της αναπαραγωγής του συστήματος. Γι' αυτό και οι μορφές του κράτους, το ζεύγμα αυταρχισμού-δημοκρατίας και το ζήτημα της σχετικής αυτονομίας του καπιταλιστικού κράτους δεν μπορεί παρά να υπάγονται αναλυτικά στη συνολικότερη λειτουργία διασφάλισης της απρόσκοπτης καπιταλιστικής συσσώρευσης.

4

Θα προσπαθήσω, πολύ σύντομα και σχηματικά στα πλαίσια αυτού του άρθρου, να διασαφηνίσω όσα ανέπτυξα προηγουμένως, χρησιμοποιώντας δύο συγκεκριμένα παραδείγματα. Το πρώτο αφορά το ζήτημα των μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ κράτους και άρχουσας τάξης. Το δεύτερο έχει σχέση με τις αλλαγές στον ρόλο και τις λειτουργίες των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Πιστεύω απολύτως ότι οι επεξεργασίες του Πουλάντζα στην κατανόηση της εσωτερική λογικής αυτών των εξελίξεων είναι εξαιρετικά διαφωτιστικές. Και πιστεύω επίσης ότι τα δύο αυτά ζητήματα συνδέονται στενά μεταξύ τους.

Ξεκινώ από τις μεταβολές που παρατηρούνται σήμερα στις σχέσεις μεταξύ μιας ολοένα και περισσότερο απο-εδαφικοποιημένης κυρίαρχης αστικής τάξης και του εθνικού κράτους. Η αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων και της ταξικής εξουσίας φαίνεται πλέον να διασφαλίζεται, εν μέρει τουλάχιστον, ανεξάρτητα από τη θεσμοποιημένη αρμοδιότητα του εθνικού κράτους και έξω από την επικράτειά όπου ασκεί το μονοπώλιο της έννομης βίας. Έτσι, από τη μία πλευρά, «έξω-χώριες» επιχειρήσεις, με δραστηριότητες στη διακίνηση ναρκωτικών, την πορνεία, το παράνομο εμπόριο όπλων και άλλες απαγορευμένες ή υπόγειες μορφές κεφαλαιακής συσσώρευσης, συγκεντρώνουν ένα συνεχώς αυξανόμενο μερίδιο των παγκόσμιων καπιταλιστικών κερδών. Στη συνέχεια, τα κέρδη τους αυτά, αφού «ξεπλυθούν» και επανεπενδυθούν σε νόμιμες ή παράνομες επιχειρήσεις, δημιουργούν νέες μορφές συσσώρευσης κεφαλαίου. Τα κανονιστικά και θεσμικά όρια που χωρίζουν τις νόμιμες και τις παράνομες επιχειρηματικές μορφές και διαδικασίες γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα. Από αυτή την άποψη, το πεδίο της καπιταλιστικής συσσώρευσης μοιάζει να «απο-θεσμοποιείται».

Από την άλλη πλευρά, η πρωτόφαντη κινητικότητα του χρηματιστηριακού

κεφαλαίου οδήγησε σε χαλάρωση των περισσότερων παραδοσιακών μορφών πολιτικού και κανονιστικού ελέγχου που ασκείται στα πλαίσια της επικρατειακής έννομης τάξης. Και αυτό δεν συναρτάται μόνον με το γεγονός ότι η άμεση διαθεσιμότητα υπερ-επικρατειακών φορολογικών παραδείσων σε συνδυασμό με την απειλή μεταφοράς των κεφαλαίων «αλλού» είχαν ως αποτέλεσμα τις περαιτέρω φορολογικές απαλλαγές ή ελαφρύνσεις. Ακόμη σημαντικότερη είναι η βαθμιαία ολίσθηση της γενικής πολιτικής και ιδεολογικής στάσης του κεφαλαίου σε ό,τι αφορά τις σχέσεις του με τα οργανωμένα και «σχετικά αυτόνομα» πολιτικά υποσυστήματα. Όλα πλέον συμβαίνουν ως εάν ακόμη και οι μερίδες της άρχουσας τάξης που παραμένουν εγκλωβισμένες στα παραδοσιακά όρια της κρατικής επικράτειας, τείνουν να υιοθετούν ανάλογες «εξωχώριες» στάσεις και πρακτικές. Θυμάται κανείς τον νόμο του Gresham: όπως ακριβώς το «κακό νόμισμα διώχνει το καλό», έτσι και το ακανονάρχητο και απο-εδαφικοποιημένο κεφάλαιο τείνει να «μολύνει» και να «ρυπαίνει» τις παραδοσιακές-θεσμοποιημένες πρακτικές του επι-χώριου κεφαλαίου.

Συνοπτικά μιλώντας, αυξανόμενες μερίδες του μεγάλου κεφαλαίου φαίνεται να εξαρτώνται ολοένα και λιγότερο από ειδικούς θεσμούς του κράτους που εγγυώνται και εξασφαλίζουν τις εξωτερικές συνθήκες στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Όπως η ναυτιλία και παλιότερα η πειρατεία, έτσι και σήμερα τα χρηματιστηριακά και επιχειρηματικά σχήματα έχουν την ικανότητα να κινούνται ανεμπόδιστα και μεταξύ των κλειστών επικρατειών και στο *no man's land* που βρίσκεται με ασφάλεια πέρα από κάθε είδους θεσμικούς περιορισμούς. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ακόμη και το σύστημα απονομής δικαιοσύνης έχει εισέλθει σε φάση προϊούσας «ιδιωτικοποίησης» και «απο-εδαφικοποίησης»: ολοένα και περισσότερες νομικές διαφορές «διαιτητούνται» μέσα από μία προκαθορισμένη «εξω-επικρατειακή» συναινετική διαδικασία. Μέσα στο νέο αυτό πλαίσιο, ίσως να είμαστε μάρτυρες της εμφάνισης των πρώτων στοιχείων ενός μετα-κρατικού συστήματος δικαιοσύνης.

Βλέπουμε, έτσι, ολοένα και περισσότερες μερίδες του κεφαλαίου να μπορούν πλέον να «επιλέγουν» κανονιστικά συστήματα, τα οποία στο εξής υποτίθεται ότι θα σέβονται. Και αυτή η δυνατότητα «επιλογής» είναι ανάλογη με τη δύναμη εξουσίας που διαθέτει κάθε μία από τις μερίδες αυτές. Δεν είναι τυχαίο ότι, στις μικρές τουλάχιστον χώρες, το τίμημα για τη μη μεταφορά των καπιταλιστικών δραστηριοτήτων ξηπλώνεται με την επιβολή από τους επιχειρηματίες αυθαίρετων και συχνά λεόντειων όρων στο κράτος. Και από αυτή την άποψη, ίσως να μπαίνουμε σε μια νέα φάση, όπου τουλάχιστον ένα

μέρος του μεγάλου κεφαλαίου θεωρεί πως μπορεί και «δικαιούται» να αναπαράγεται εν μέρει σε μια «οιονεί αυτόματη» βάση, στους κόλπους ενός πλήρως ανεξέλεγκτου και ακανονάρχητου περιβάλλοντος ελεύθερης αγοράς.

Από την άποψη αυτή, μία από τις πτυχές της συντελούμενης παγκοσμιοποίησης είναι η οργάνωση σε παγκόσμια κλίμακα της *έννομης πολιτικής τάξης* που είναι απαραίτητη για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών ταξικών σχέσεων σε απο-επικρατειοποιημένη βάση. Στο εξής, η διατήρηση αυτής της νέας παγκόσμιας πολιτικής τάξης δεν εμφανίζεται μόνον ως αναγκαία αλλά και ως επαρκής συνθήκη για την καπιταλιστική συσσώρευση. Κι αυτός είναι ένας από τους λόγους που κάποια συγκεκριμένα κράτη δεν αισθάνονται υπεύθυνα μόνο για την τήρηση της εσωτερικής έννομης και πολιτικής τάξης τους, αλλά επωμίζονται και ευθύνες για την αέναη συμβολή τους στη διεθνή έννομη και πολιτική τάξη. Η βαθμιαία σύγκλιση των τρόπων και των αντικειμένων των κρατικών πολιτικών και παρεμβάσεων (κατασταλτικών, ιδεολογικών και ρυθμιστικών), αντανakλά την ενοποίηση του περιβάλλοντος της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Και από αυτή την άποψη, η δι-επικρατειακότητα μοιάζει να έχει «απελευθερώσει» την κυρίαρχη παγκοσμιοποιημένη μερίδα του κεφαλαίου από τους εθνικούς δεσμούς και ευθύνες της. Και μέσα στο νέο αυτό πλαίσιο, οι σχέσεις πολιτικής και οικονομικής εξουσίας τείνουν να οργανώνονται πάνω σε διαφορετικά πρότυπα. Το μακροπρόθεσμο ταξικό συμφέρον της διεθνούς αστικής τάξης αποδοσμεύεται συνεχώς από τις επικρατειακές αλυσίδες. Με τη μερική εξαίρεση της υπερδύναμης (και των αναδυόμενων ανταγωνιστών της), καμία εθνική πολιτική οντότητα δεν μπορεί σήμερα να θεωρηθεί ως άμεσος και αποκλειστικός αντιπρόσωπος των συμφερόντων μιας επικρατειακά οριοθετημένης αστικής τάξης. Και αντιστρόφως, καμία εθνική αστική τάξη δεν μπορεί στο εξής, τουλάχιστον καταρχήν, να απολαμβάνει τα προνομιακά μέτρα και πολιτικές του εθνικού κράτους. Είμαστε πλέον σε μια νέα εποχή «ελεύθερου» και «έντιμου» ελεύθερου ανταγωνισμού οργανωμένου σε πλανητική κλίμακα. Και έτσι, υπό τις συνθήκες αυτές, ακόμη κι αν τα συμφέροντα των εθνικών ή «ενδογενών» μερίδων της αστικής τάξης (που αποτέλεσαν αντικείμενα συστηματικής διερεύνησης από τον Πουλαντζά) μπορεί να εμφανίζονται ως ευθέως αντιτιθέμενα προς αυτόν τον πλανητικό ανταγωνισμό, η επιρροή που έχουν τέτοιου είδους αντιθέσεις στα τεκταινόμενα φαίνεται να έχει ολοένα και λιγότερη πολιτική εμβέλεια.

Σε αυτές τις συνθήκες, γίνεται πλέον προφανές ότι τα περισσότερα κράτη, κάτω από τη συντονισμένη ενορχήστρωση του Διεθνούς Νομισματικού Τα-

μείου, της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Οργανισμού Εμπορίου, είναι –ή τουλάχιστον *διατείνονται* ότι είναι– κατά κυριολεξία υποχρεωμένα να υποκύψουν στην τάξη πραγμάτων του νεοφιλελευθερισμού. Και αυτός είναι ο λόγος που συρρικνώνονται ολοένα και περισσότερο τα περιθώρια εναλλακτικών πολιτικών επιλογών στο νέο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Στον βαθμό που οι περισσότερες μορφές θεσμικής προστασίας της εθνικής αγοράς –άρα και της εθνικής αστικής τάξης– έχουν καταλυθεί, οι σχέσεις μεταξύ ενδογενών μερίδων της κυρίαρχης τάξης και εθνικού κράτους δεν μπορεί παρά να οργανωθούν σε νέες βάσεις. Το «τέλος του προστατευτισμού» δεν εμφανίζεται πια ως αναστρέψιμη πολιτική επιλογή συγκυριακού χαρακτήρα: προβάλλεται ως απλή παρενέργεια της νέας έλλογης αγοραίας οίκου-μενης. Και ισοδυναμεί με τον βαθμιαίο «δομικό» πολιτικό ευνουχιισμό τόσο των εθνικών όσο και των ενδογενών μερίδων της αστικής τάξης.

Από αυτή την άποψη, παρά το ότι οι επικρατειακά συγκροτημένες εθνικές κοινωνίες εξακολουθούν να εξασφαλίζουν ένα πρωτογενές και αναντικατάστατο «πεδίο» παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών και πραγματοποίησης του καπιταλιστικού κέρδους, η οργάνωση της παραγωγής βασίζεται σε σχεδόν απόλυτα ομοιόμορφες, δι-επικρατειακές και ολοένα και πιο ακανονάρχτες αρχές. Ο πάνδημος θρίαμβος του φιλελευθερισμού απέληξε σε μια νέα, αξιωματικά και πάλι διατυπωμένη, υπόθεση εργασίας: *τα μακροπρόθεσμα γενικά συμφέροντα της διεθνούς αστικής τάξης μπορεί να διασφαλιστούν και να αναπαραχθούν μέσα από μία παγκοσμιοποιημένη απορρύθμιση της αγοράς.*

Δεν είναι όμως μόνον αυτό. Η νέα αναπτυξιακή φιλελεύθερη συναίνεση σήμανε το τέλος της παραδοσιακής δημόσιας ενασχόλησης για τη διασφάλιση αυτού που σταθερά ονοματιζόταν *εθνική κοινωνική συνοχή*: σήμανε το τέλος της εποχής που οι συνεχείς ρητορικές αλλά και θεσμικές παρεμβάσεις του κράτους υπέρ των μη ευνοημένων, των φτωχών και των αβοήθητων μπορούσαν ακόμη να θεωρούνται ως προϋπόθεση για τη διαφύλαξη της εσωτερικής ειρήνης και τάξης. Από αυτή την άποψη, ακόμη κι αν οι διθυραμβικές εξάρσεις του νεοφιλελευθερισμού φαίνονται αδικαιολόγητες και ιστορικά έωλες, τείνει εν τούτοις να επικρατεί η πεποίθηση ότι οι τρέχουσες κοινωνικές αντιφάσεις ούτε απειλούν ούτε θα μπορούσαν να απειλήσουν το σύστημα με άμεσες εξεγέρσεις και εκρήξεις. Η κυρίαρχη άποψη συνοψίζεται στη βεβαιότητα ότι ο καπιταλισμός θα μπορεί εις το διηνεκές να οργανώνει και να αναδιοργανώνει τις εσωτερικές κοινωνικοπολιτικές ισορροπίες και τις οσονόηποτε επώδυνες κοινωνικές προσαρμογές πάνω στη βάση του πάνσοφου αοράτου χεριού της ελεύθερης αγοράς. Ακόμη και η τρέχουσα χρηματο-

πιστωτική κρίση δεν φαίνεται να έχει ανατρέψει την υπέρπουσα πίστη στην αγοραία ρύθμιση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι νέες προοιωνιζόμενες μορφές ελέγχων που βλέπουν το φως της δημοσιότητας δεν αντιμετωπίζονται ως επάνοδος στην κρατική πρωτοβουλία και σε μια γενική πολιτική ρυθμιστική ευθύνη του κράτους η οποία θα υποκατασταθεί στην πρωτοκαθεδρία της ελεύθερης αγοράς, αλλά αρκούνται στη διαπίστωση μιας οικουμενικής ανάγκης να ληφθούν κάποια μέτρα με στόχο την τιθάσευση των εξόφθαλμα αλόγιστων «καταχρηστικών» της παρενεργειών. Δεν είναι τυχαίο ότι ως κύριος «υπεύθυνος» για τη σοβούσα κρίση δεν εμφανίζεται ο καπιταλισμός αλλά ο εσμός των golden boys που τον υπηρετεί.

5

Τελειώνω με κάποιες σκέψεις για τους λεγόμενους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Είναι γνωστό πως όλες οι λειτουργίες του κράτους, ρυθμιστικές, κατασταλτικές ή ιδεολογικές, ενσωματώνονται σε συγκροτημένους μηχανισμούς που εξασφαλίζουν τη συνέχεια και τη συνέπεια των κρατικών παρεμβάσεων. Ανάμεσα στις λειτουργίες αυτές, αποφασιστική είναι η σημασία των «ειδικευμένων» θεσμών και μηχανισμών που έχουν ως αντικείμενο τη νοηματική συγκρότηση των παραστάσεων, των ιδεών και των αξιακών στερεοτύπων που οριοθετούν την κοινωνική συνοχή. Η αναπαραγωγή της παραγωγικής διαδικασίας προϋποθέτει την αναπαραγωγή του κυρίαρχου συστήματος ιδεών. Και η λειτουργία αυτή αναλαμβάνεται από μια σειρά ειδικά σχεδιασμένων ιδεολογικών μηχανισμών που λειτουργούν υπό την άμεση ή έμμεση εποπτεία του καπιταλιστικού κράτους.

Στο πλαίσιο αυτό, κεντρικό ρόλο είχε ο *εκπαιδευτικός μηχανισμός*, άμεσα επιφορτισμένος με την υλοποίηση των υλικών και ιδεολογικών όρων του μετέπειτα καταμερισμού της εργασίας. Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ένας από τους ακρογωνιαίους λίθους για την αναπαραγωγή της κοινωνικής και ιδεολογικής συνοχής. Έτσι, από κοινού με άλλους ιδεολογικούς μηχανισμούς, όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση συγκροτείται ως αναπόσπαστο μέρος του συνολικότερου θεσμικού δικτύου που διασφαλίζει την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Η αναγκαία συστηματική εγχάρωνση τόσο των γενικών και αξιακών προτύπων όσο και των ταξικά και γνωσιακά διαφοροποιημένων δεξιοτήτων στις νέες γενεές συντελείται υπό την ευθύνη του κράτους.

Και σε αυτό όμως το πεδίο τα πράγματα φαίνεται να αλλάζουν πολύ γρήγορα. Ένα πρώτο στοιχείο είναι ότι για την αναπαραγωγή του παγκοσμιοποιημένου συστήματος δεν είναι απαραίτητο οι μέλλοντες εργαζόμενοι να ασπαστούν απόλυτα συγκεκριμένες ιδέες και αξίες που προσιδιάζουν σε επιμέρους εθνικές κοινωνίες διασφαλίζοντας την ιδεολογική συνοχή τους. Στα πλαίσια αυτού που αποκαλείται «πολυ-πολιτισμικότητα», ο κυρίαρχος ιδεολογικός ρόλος των εκπαιδευτικών συστημάτων μετατοπίζεται προς την κατεύθυνση της εγχάραξης ενός «αντικειμενοποιημένου», πραγματοποιημένου παγκόσμιου συστήματος που *δεν χρειάζεται να προσιδιάζει πλέον σε κάποια συγκεκριμένη κοινωνία*. Ολοένα και περισσότερο, η αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας οργανώνεται και εκλογικεύεται στους κόλπους μιας παγκόσμιας αγοραίας κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας τα αξιακά μηνύματα φαίνεται να απαλλάσσονται από την παραδοσιακή «επικρατειακή» τους αναγωγή. Η λατρεία του εν γένει ατόμου, η φρετιχοποίηση της ελεύθερης επιχείρησης και της ελεύθερης αγοράς, η οικουμενικοποίηση των εξατομικευμένων προσδοκιών και η εσωτερίκευση των «αντικειμενικών» κανόνων του απεριόριστου ανταγωνισμού και της εργαλειακής ορθολογικότητας αποτελούν συγκροτητικά στοιχεία ενός απο-εδαφικοποιημένου πλέον συνόλου κυρίαρχων ιδεών. Με αυτήν την έννοια, ο ιδεολογικός ρόλος του εθνικού κράτους ως συμβολικού ακρογωνιαίου λίθου μιας ιδιαίτερης εθνικής και επικρατειακά καθορισμένης κοινωνικής συνοχής αποδυναμώνεται με γοργούς ρυθμούς.

Εκ παραλλήλου, δεν είναι βεβαία τυχαίο ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα (σε συνδυασμό με την παραδοσιακή οικογένεια) έχουν πάψει να λειτουργούν ως οι κύριοι εξειδικευμένοι μηχανισμοί που είναι υπεύθυνοι για τη διαδικασία της ιδεολογικής αναπαραγωγής σε εθνική κλίμακα. Από τη στιγμή που υποχωρεί η ανάγκη της συγκροτημένης επικρατειακής συνοχής, το ζήτημα της ιδεολογικής αναπαραγωγής δεν χρειάζεται πια να υπακούει σε κεντρικούς σχεδιασμούς. Χαρακτηριστικά, σε αυξανόμενο βαθμό ο ρόλος αυτός μπορεί να αναλαμβάνεται πλέον λυσιτελώς και αζημίως από τους μηχανισμούς των ΜΜΕ. Η ευθύνη της διάδοσης και ενοποίησης κοινών εργαλειακών ιδεών, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς σε πλανητική κλίμακα εμφανίζεται πλέον εντελώς απο-εδαφικοποιημένη. Αυτό που ο Ντεμπόρ όρισε ως μαζική κοινωνία του θεάματος ούτε έχει ούτε μπορεί να χρειάζεται σύνορα. Παγκοσμιοποιημένα στερεότυπα επίδοσης, αποτελεσματικότητας, ανταγωνιστικότητας, επιχειρησιακής καινοτομίας και επιτυχίας, απόλυτη ατομικιστική ηθική και λατρεία των προσωποποιημένων καθηκόντων και α-

νταμοιβών, προωθούνται μάλιστα λυσιτελέστερα μέσα από έμμεσους και αποκεντρωμένους διαύλους. Οι σύγχρονες νέες μορφές «καταναγκαστικής ανοχής» που περιγράφονταν από τον Μαρκούζε ευνοούνται και παγιώνονται μέσα από τον άμορφο πλουραλισμό των ιδεών, των αξιών και των κανόνων.

Από αυτή την άποψη, έχει ολοένα και μικρότερη σημασία το εάν το παγκόσμιο σύστημα των «Μέσων» ανήκει σε ιδιώτες και ελέγχεται από αυτούς. Ακόμα και εάν τα εθνικά κράτη δεν υποχρεώνονταν να εκχωρήσουν τις κατά παράδοση μονοπωλιακές «επικοινωνιακές» λειτουργίες τους στον ιδιωτικό τομέα, το γεγονός σήμερα είναι ότι ο πλουραλιστικός «εκδημοκρατισμός» των ροών της γνώσης, της πληροφορίας και των ιδεολογικών μηνυμάτων έχει πια ολοκληρωθεί. Από τη στιγμή που η δημόσια ευθύνη για την επιβολή συνεκτικών ιδεολογικών πλαισίων σε ευκρινώς και οριοθετημένες και χωρομετρημένες εθνικές-επικρατειακές κοινωνίες διαβρώνεται με γοργούς ρυθμούς, ολόκληρο το πλέγμα του ιδεολογικού προγραμματισμού μετατίθεται στους κόλπους μιας ελεύθερης αγοράς που κινείται πλέον σε υπερεπικρατειακά πλαίσια. Και έτσι, η θεμελιώδης λειτουργία της ιδεολογικής αναπαραγωγής τείνει να αποθεομοποιείται. Όπως λοιπόν ακριβώς συμβαίνει και με μια οικονομική εξουσία η οποία ανεξαρτητοποιείται ολοένα και περισσότερο από τις εντόπιες κανονιστικές της δεσμεύσεις, έτσι και η νέα «επικοινωνιακή εξουσία» τείνει να αποδεσμεύεται από την παραδοσιακή εντοπιότητα των αξιακών της προδιαγραφών και σκοπιμοτήτων. Η ενιαία ιδεολογία που παραγόταν και αναπαραγόταν υπό την κεντρική ευθύνη του κράτους, αντικαθίσταται από μια όχι λιγότερο ενιαία ιδεολογία, η οποία οργανώνεται στη βάση μιας νέας οικουμενικής πλουραλιστικής «πολιτικής ορθότητας» και μιας διάχυτης εργαλειακής αγοραίας σκοπιμότητας η οποία προωθείται και αναπαράγεται από τα ανεξέλεγκτα ΜΜΕ.

Συνοψίζω. Είναι σαφές ότι τόσο στο επίπεδο των οικονομικών ρυθμιστικών του λειτουργιών, όσο και στο επίπεδο των ιδεολογικών του ευθυνών, οι παρεμβατικές αρμοδιότητες αλλά και οι μορφές των σύγχρονων καπιταλιστικών κρατών βρίσκονται υπό συνεχή μετασχηματισμό. Αυτό όμως ούτε ανατρέπει ούτε αμβλύνει τη σημασία του ρόλου τους. Τα καπιταλιστικά κράτη εξακολουθούν να λειτουργούν ως επιτόπια συμπύκνωση των υπό συνεχή μετατόπιση σχέσεων εξουσίας οι οποίες όμως συγκροτούνται και αναπαράγονται σε παγκόσμια πλέον κλίμακα. Και γι' αυτό ακριβώς η εξέλιξη των εσωτερικών σχέσεων ανάμεσα στις ολοένα και πιο σύνθετες και διαφοροποιημένες ρυθμιστικές, ιδεολογικές και καταπιεστικές τους λειτουργίες είναι καίριας σημασίας. Και αν ακόμη οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις φαίνεται να ε-

πιχειρούν να μεταμορφώσουν το κράτος σε ετερόνομο υποχείριο της ταξικής εξουσίας, οι σχέσεις αυτές είναι αδύνατον να αναπαραχθούν δίχως την άμεση ή έμμεση εγγύηση της εκβιασιμότητας τους. Η κοινωνική αναπαραγωγή δεν είναι ποτέ δυνατόν να είναι πλήρως «αυτόματη». Το κύριο λοιπόν πολιτικό ζήτημα που τίθεται σήμερα δεν στρέφεται γύρω από την απλή «διαπίστωση» της απόσχισης των λειτουργιών και αρμοδιοτήτων των εθνικών κρατών αλλά εντοπίζεται στην ανάγκη να αναλυθούν οι νέες μορφές των κρατικών λειτουργιών και ευθυνών στο πλαίσιο μιας εν συνεχή μετατοπίσει ευρισκόμενης «σχετικής αυτονομίας» τους σε σχέση με την απο-εδαφικοποιημένη οικονομική εξουσία. Από την άποψη αυτή βρισκόμαστε και πάλι στην αρχή. Και δεν μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα προχωρήσουμε χωρίς μια θεωρία για το σημερινό καπιταλιστικό κράτος και τον ιδιαίτερο ρόλο που αναλαμβάνουν οι μηχανισμοί του –κατασταλτικοί, ιδεολογικοί και ρυθμιστικοί ή όλα αυτά μαζί. Και αυτός ακριβώς είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο το έργο του Πουλαντζά εξακολουθεί να αποτελεί αναντικατάστατη και αναγκαία αφετηρία. Η ανάλυση της «παρούσας φάσης» βρίσκεται πάντοτε μπροστά μας.

Μετάφραση: Παναγής Παναγιωτόπουλος